

Gazdag Ferenc – Tóth Péter

A biztonság fogalmának határaitól

A szerkesztőség a biztonságpolitika fogalmi és területi határaitól szóló cikkel kettős célt szeretne elérni: egyfelől ösztönözni a már többször megkezdett, de mindig félbemaradt szakmai vitát az érintett szakemberek között magáról a biztonságpolitikáról, másfelől pedig konkrét lépéseket tenni egy jóval nagyobb munka, egy biztonságpolitikai tankönyv előkészületei felé. Ez utóbbi megfontolás magyarázza, hogy mind módszertani, mind fogalomhasználati tekintetben a meghatározó nemzeti iskolákhoz igazodunk. Úgy gondoljuk, hogy egyfajta szakmai próbának is tekinthető, ha egy készülő tankönyv fontosabb értelmezéseit/fejzeteit még az összeállítás fázisa előtt közreadjuk.

Írásunkban a nemzetközi kapcsolatok területén használatos biztonság fogalmával és főbb jellegzetességeivel foglalkozunk. Szándékosan hangsúlyozzuk a „nemzetközi kapcsolatok” kifejezést, mert ez a biztonságfogalom nem azonos a köznapi nyelvben használatossal. Az átlagpolgár ugyanis – amint azt a különböző szociológiai vizsgálatok is bizonyítják – rendszerint először a szociális biztonságra, illetve a közbiztonságra gondol e szó hallatán. S bár, mint látni fogjuk, az általunk használt biztonságfogalomnak is vannak közös vonásai a szociális biztonsággal vagy a különféle rendszeti problémákra alkalmazott biztonsággal, a nemzetközi biztonságnak mégis megvan a maga önálló jelentése. Míg a szociális biztonság általában az egészség- és nyugdíjbiztosítási jogosultsághoz, a megélhetést garantáló munkahely biztonságához és a társadalmi igazságosság ügyéhez kötődik, a közbiztonság pedig a társadalmi együttélés belső rendjéhez (az egyes ember életének, személyének, javainak és jogainak biztosításához), addig a nemzetközi biztonság a hatalmi politizálás hagyományaiban gyökerezik.

Noha mi sem teszünk mereven különbséget belföldi és nemzetközi között, hiszen a kül- és belbiztonság határai sok esetben elmosódnak, s a biztonságunk ma már az államokon kívül számos nem állami szereplője is van, mégis hangsúlyoznunk kell, hogy írásunknak a nemzetközi biztonság a fő tárgyköre.

A latin *sine cura* („gond nélkül”) kifejezésből származó biztonság szó története rendkívül összetett, de az ezzel foglalkozó tudományágban, a nemzetközi biztonsági tanulmányokban meglehetősen világosan körülhatárolt jelentést kapott, miután a nemzetközi kapcsolatok elméletének *realista* iskolája nyomán az 1940-es évek végén széleskörűen használni kezdték. A tudományág úttörői a biztonságot olyan fogalomként definiálták, amely szorosan kapcsolódik az államok közötti konfliktusokhoz és háborúkhoz, a fegyveres erővel való fenyegetéshez, a fegyveres erő alkalmazásához és ellenőrzéséhez. Ezt a biztonságpercepciót azért sikerült könnyen meghonosítani és gyakorlatilag az 1970-es évek közepéig fenntartani, mert azon az érvelésen alapult, amely a biztonság

szót elsődlegesen az államérdek fogalmával kapcsolta össze. Elsősorban abból kiindulva, hogy a vesztfáliai nemzetközi rendszer és a nemzetközi jog főszereplője az állam, mind a biztonsági tanulmányokat magába foglaló nemzetközi tanulmányok, mind pedig az utóbbinál szűkebb stratégiai tanulmányok az államokat tekintette, és jórészt tekinti még ma is a nemzetközi biztonság legfőbb letéteményeseinek. Azt ugyan a tradicionalista felfogás mai képviselői (*neorealizmus*) is elismerik, hogy a biztonságnak ez a nemzetközi típusa olykor új területekre, és új, nem állami szereplőkre is kiterjedhet, de a nemzetközi biztonságnak szerintük továbbra is elkülönült jelentése van, még ha nem is zárják ki, hogy belpolitikai összefüggésben is találkozhatunk ezzel a fajta biztonsággal.

Mindez nem jelenti azt, hogy az 1940-es és az 1970-es évek közepe között alkotó szerzők ne járultak volna hozzá a biztonság fogalmának kiszélesítéséhez. Már csak azért is módosítaniuk kellett korábbi nézeteiket, mert az említett korszak kétpólusú nemzetközi rendszerében az egyes államok érdekeit – főként a szovjet blokk országaiban – rendre felülírták a rendszerbiztonság érdekei. Nem véletlen, hogy a biztonsági tanulmányok napirendjét ebben az időszakban döntően mindvégig a blokkok – a NATO és a Varsói Szerződés – közötti háború lehetősége, és a fegyveres fenyegetés különböző problémái uralták (például a *tömegpusztító* és a *hagyományos fegyverek* szerepe, az *elrettetés*, *kényszerítés* és a *fegyverzetellenőrzés* kérdései). Azonban már ekkor megszülettek azok a klasszikus művek, melyek a belpolitikai tényezők szerepére – például a haderőre, mint a háború okára, a liberális demokráciákra, amelyek nem vívnak egymással háború-

kat (*demokratikus béke*) –, a béke és az együttműködés okaira, illetve az ideológiák konfliktusokban betöltött szerepére is felhívták a figyelmet.

A klasszikus realista érvelés fogalmazta meg először azt is, hogy a normális politikai ügymenet során felmerülhetnek olyan szélsőséges esetek, amikor egy kormánynak minden szükséges eszközt igénybe kell vennie az állam létét és fennmaradását érintő egy-egy kérdés vagy probléma megoldásához. S bár a realisták a biztonsági problémákat alapvetően a normális politikai ügymenet részének tekintik, annyit azért elismernek, hogy ezek specifikus és kivételes esetek.

A biztonságnak ezt a szűk, hagyományos – katonai és államközpontú – szemléletét az 1970-es évek végén és 1980-as években érték az első komoly kritikák. A Kelet és Nyugat közötti fegyverkezési versenyre vonatkozó tárgyalások első eredményeivel (SALT-I, SALT-II) párhuzamban olyan gazdasági és környezeti kérdések kerültek a nemzetközi kapcsolatok napirendjére, mint például az 1973-as és 1978-as olajválság, vagy széndioxid-kibocsátás miatti üvegházhatás, amelyre először 1972-ben hívták fel erőteljesebben a figyelmet. Az e problémákkal foglalkozó szerzők azt ajánlották, hogy a biztonsági tanulmányok tárgykörébe a gazdasági és környezeti kérdéseket is be kell vonni, vagyis ki kellene szélesíteni biztonság fogalmát. Ez történt, s a fogalom terjedelmi szélesedése azóta is tart. A gazdasági biztonság a biztonsági tanulmányok részévé vált, sőt az elmúlt négy évtized során olyan területek váltak ki belőle és lettek többékevésbé önállóak, mint például a pénzügyi biztonság és az energiabiztonság. A környezeti biztonság fogalma viszont inkább kibővült az idők során. Korábban ugyanis elsősorban a környezeti eredetű fenyege-

tésekkel szembeni biztonságot értették ezen, idővel azonban – anélkül, hogy az eredeti értelmezés gyengült volna – egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a környezeti biztonság akkor teremthető meg, ha környezetünk a mi beavatkozásainkkal szemben is biztonságban van.

Az 1990-es években hasonló kiszélesítő törekvéseket fogalmazott meg az elemzők két másik csoportja is. Ez esetben viszont az újdonságot a biztonságpolitika szereplőinek bővülése szolgáltatta. Az elemzők egyik csoportja szerint az olyan új típusú konfliktusok megértéséhez, mint hutu–tuzsi konfliktus Ruandában, a boszniai etnikai tisztogatások, vagy az USA elleni 2001. szeptember 11-i terrortámadás, nem az államok iránti hűség vagy a köztük levő konfliktusok adják a kulcsot, hanem az állami szint alatti erőszak mögött ható identitásbeli körülmények (a „vér és hovatartozás”) pontosabb megértése. Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy e csoportot – egyébként valószínűleg joggal – erős kritikák érik amiatt, hogy az irreguláris és az *aszimmetrikus háborúk* különböző formáit, illetve napjaink terrorizmusát új típusú konfliktusként definiálják. Nemcsak azért jogosak e kritikák, mert e jelenségek valójában végigkísérték az emberiség történetét (és együtt fejlődtek azzal), hanem mindenekelőtt azért, mert az említett események nem állami főszereplői nem léptek ki abból a clausewitz-i fogalmi keretből, amely szerint a háború a politika folytatása más eszközökkel. Vagyis a polgárháborúk, az etnikai és vallási konfliktusok, vagy a terrorcselekmények mögött is mindig megtalálható a politikai szándék. A megbomlott elméjű gyilkosok, robbantók, iskolai lövöldözők tettei viszont nem tekinthetők biztonságpolitikai problémának, ezek egyszerű rendészeti és büntetőjogi kérdések.

A másik csoport szerzői szerint viszont az országhatárokon átívelő, szervezett bűnözéshez hasonló kihívások indokolttá teszik a nem katonai veszélyforrások fokozottabb bevonását a biztonság tanulmányok tárgy körébe. Ez vezetett el napjainkra a *humán biztonság* fogalmának megalakításához.

Ma már az is többé-kevésbé általánosan elfogadott nézet, hogy a nemzetközi politika állami szereplői, az „államok világa” mellett a nem állami szereplők is növekvő súlyjal játszanak szerepet a nemzetközi rendszerben. Az olyan nem állami szereplők, mint a multinacionális vállalatok, a terrorista szervezetek, a környezetvédő szervezetek, a nemzetközi alapítványok, a civil és egyházi szervezetek, vagy az olyan – több államban élő – állam nélküli nemzetek, mint például az albánok, kurdok, létrehozhatják az államhatárokon átívelő saját nemzetközi alrendszereiket, s kialakíthatják saját magán, illetve nem kormányzati biztonságpolitikáikat. A multinacionális vállalatok – különösen az 1990-es évektől – egyre gyakrabban veszik igénybe a katonai és biztonsági magánvállalatok szolgáltatásait érdekeik védelmében.

Globalizálódó világunkhoz ma már globális terrorizmus is társul. A demokratikus társadalmak a biztonságpolitikai döntéseik meghozatalakor egyre inkább kénytelenek figyelembe venni például a világ emberi jogi helyzetével foglalkozó *Amnesty International*, vagy korrupció problémájával foglalkozó *Transparency International* éves jelentéseit. A koszovói albánok épp napjainkban készülnek létrehozni önálló államukat, amely sok vonatkozásban új helyzetet teremt a Balkánon. És sorolhatnánk tovább a példákat.

A biztonság és az erőszak privatizálása, a másik oldalon pedig társadalmi meghatározottságának növekedése ugyanakkor

hosszú távú következményekkel járhat az állam természetére, a korábban állami monopóliumnak tekintett háború és béke kérdésére, s magának a nemzetközi biztonsági rendszernek a működésére nézve is.

Fontos jelezni ugyanakkor, hogy biztonsági tanulmányokkal foglalkozó szakemberek körében továbbra is komoly vita tárgya a biztonság fogalmának kiterjesztő, illetve leszűkítő értelmezése. A kiszélesítést ellenzők legfőbb érve, hogy a fogalom bővítése a biztonság intellektuális egységét veszélyezteti, vagyis annyi mindent zsúfolunk bele, hogy végül a biztonság lényegi jelentése vész el. E megközelítés szerint például a társadalmi és nemzetközi kapcsolatok egészére nézve nemkívánatos hatással jár, ha hagyjuk, hogy a nem katonai kérdések biztonsági rangra emelkedjenek. Bár az 1980-as, 1990-es évek vitái lazítottak a tradicionalista állásponton, képviselőik zöme továbbra is kitart amellett, hogy a biztonság meghatározó kulcsa a katonai konfliktus. Egy részük ugyanakkor hajlandó lazítani a biztonság szigorú államközpontúságán. Mások elfogadják, hogy a nemzetközi rendszer konfliktusainak nem katonai okait szélesebb körűen érdemes értelmezni, sőt akadnak olyanok is, akik oldani igyekeznek a biztonságnak a katonai konfliktusokhoz fűződő viszonyát.

Nem teljesen alaptalan a tradicionalisták bírálata, hogy a kiterjesztők a biztonság intellektuális egységét teszik kockára. A kiterjesztő értelmezés valóban kitágítja a biztonsági tanulmányok műveléséhez szükséges ismeretek körét, és a problémák széles skálájára bővíti az állam rendkívüli mozgósításának igényét. A kiszélesítés ugyanakkor manapság nagyon népszerű, valószínűleg azért, mert a biztonságot hajlamosak vagyunk valami egyetemlegesen jó dolognak tekinteni. Olyan kívánatos állapotnak, ami általában mindig jobb a veszélyezte-

tettségnél (az olyan fenyegetésnél, amelylyel szemben nem áll rendelkezésre megfelelő ellenintézkedés). Ha azonban abból indulunk ki, hogy a biztonság mindig valamilyen kérdés áthelyezését jelenti a politikai szféra normál alkumechanizmusából a rendkívüli üzemmódba, már korántsem állíthatjuk, hogy a biztonság mindig jó állapot. Csak emlékeztetünk arra, hogy nem is olyan régen ezzel érveltek térségünk diktatórikus rendszerei is.

A kiszélesítő-leszűkítő vita egyik alapvető kérdése az, hogy mitől lesz valami nemzetközi biztonsági ügy? A tradicionális értelmezés szerint a biztonság a túléléssel kapcsolatos – egy olyan helyzettel, amikor valamilyen ügy az államra (de nem szükségképpen csak arra) nézve létfenyegetésként jelenik meg, a kezelésére pedig az állam vagy annak képviselői rendkívüli intézkedésekhez folyamodnak. A biztonság tehát az erőalkalmazás legitimálásának kulcsa. Amikor egy politikus a „biztonságot” emlegeti, vagyis biztonságiasít (szekurizál) egy kérdést, ezzel lényegében jogot formál arra, hogy bármely szükséges eszközzel éljen a fenyegetés megakadályozására.

Ha ezt elfogadjuk kiindulópontnak, a kérdés az, hogy a biztonság kiterjesztő felfogását követve miként értelmezhető a létfenyegetés? Képesek vagyunk-e viszonylag egyértelműen meghatározni, hogy mi a létfenyegetés a katonai, a politikai, a gazdasági, a társadalmi és a környezeti szektorokban?

A létfenyegetés általában a katonai szektorban a leglátványosabb. Az mindenki számára könnyen belátható, hogy hadseregek felfegyverzése, a fegyverkezési verseny, vagy az államok közötti háborúk nemzetközi biztonsági kérdések. A tradicionalisták – mint már jeleztük – hajlamosak minden katonai ügyben biztonsági kérdést látni, de azért korántsem

ilyen súlyos a helyzet. Elég arra gondolunk, hogy napjainkban az állam védelme sok esetben a fegyveres erőknél csupán az egyik, s talán nem is a legfontosabb feladata. Az államok egy része ugyanis hadseregét napjainkban elsősorban békefenntartásra vagy humanitárius beavatkozásra veszi igénybe, ami nem tekinthető az adott államot létében fenyegető veszéllyel szembeni rendkívüli intézkedésnek.

A politikai szektorban a létfenyegetést leggyakrabban az állami *szuverenitással* hozhatjuk kapcsolatba. Elméletileg a szuverenitást minden olyan esemény fenyegetheti „létében”, amely kétségbe vonja a hatalmat, vagy annak legitimitását. Ráadásul ma már nemcsak állami szinten, hiszen például az Európai Uniót – megint csak elméletileg – az összes olyan esemény fenyegetheti egzisztenciálisan, amely bomlasztja az integráció folyamatát. Sőt, magát a nemzetközi rendszert is fenyegetheti létében minden olyan folyamat, amely aláássa a rendszert fenntartó szabályokat, normákat és intézményeket. Ez utóbbinak nem is olyan távoli példája a kétpólusú világrend 1991-es bukása, amelynek kitüntetett eseménye volt a Varsói Szerződés és a KGST felbomlása. A kelet-közép-európai rendszerváltások viszont a hatalmi legitimitás, a föderális államok esetében pedig a teljes szuverenitás szétporladásának voltak az esetei. És akkor még nem is szóltunk arról az alapvető problémáról, amikor a nemzetközi élet szereplői olyan helyzet elé kerülnek, hogy átgondolni kényszerülnek magát az intézményeket megalapozó normarendet is. A humanitárius intervenció fogalma – Koszovó esete – jól példázza ezt a helyzetet. A nemzetközi élet résztvevőinek ebben az esetben választaniuk kellett: megsértik-e az államok szuverenitásának tiszteletben tartására vonatkozó nemzetkö-

zi jogi alapelvet, vagy tétlenül nézik tovább az etnikai tisztogatást, amit szintén tilt a nemzetközi jog.

A gazdasági szektorban ugyanakkor jóval nehezebb pontosan megjelölni a létfenyegetettséget. Bár szerinte a világon cégek és vállalkozások mennek csődbe nap mint nap, mégis igen ritkán próbálják meg biztonsági kérdésként felvetni saját fennmaradásukat. A nemzetgazdaságok fennmaradása már sokkal inkább lenne tekinthető biztonsági kérdésnek, őket viszont – a háborúk kivételével – ritkán fenyegeti olyan tényleges veszély, amely ellehetetleníti az államot a lakosság létszükségleteinek kielégítésében. Az viszont, hogy egy-egy nemzetgazdaságnak olykor kedvezőtlenebbül alakul a helyzete, nem tekinthető létfenyegetésnek mindaddig, amíg a lakosság életben maradása nem válik kétségessé. A gazdasági szektorban tehát – a katonai és politikai szektorhoz képest – jóval nehezebb megállapítani a tényleges létfenyegetést.

A társadalmi szektorban elsősorban nemzetek, etnikumok vagy a vallások válhatnak létfenyegetés tárgyává. Mivel azonban a közösségi identitások a külső és a belső hatásokra reflektálva amúgy is folyamatosan változnak, sokszor itt is rendkívül nehéz világos határokat húzni, és megkülönböztetni a létfenyegetést a csekélyebb fenyegetéstől. Ha önazonosságunk konzervatívabb, e természetes változások egy részét is hajlamosabbak vagyunk identitásunk létfenyegetésének tekinteni, olyankor is, amikor mások nem így élik meg a változásokat. Például a nyelv, a viselkedési szokások, vagy az etnikai tisztaság megőrzésének képességét általában fennmaradásnak tekintjük, e képesség elvesztését pedig létfenyegetésnek, holott az utóbbi kaphat más értelmet is. Az angol megszállás alá került írek gyakorlati-

lag elveszítették anyanyelvüket, s napjainkra már a lakosságnak csak mintegy tíz százaléka használja. Az angol nyelv ismerete viszont egyik alapvető összetevője lett az EU-n belül sikertörténetnek számító rendkívüli fejlődésnek, amelynek eredményeként Írország informatikai nagyhatalom lett. Hozzá kell tenni azt is, hogy az identitásvesztésként értelmezett jelváltás az írek esetében jottányit sem változtatott az angolokkal szembeni ellenérzéseken. Tehát a kérdések biztonságiasítása e területen erősen függ attól, hogy a közösséghez tartozók mit gondolnak identitásuk létrejöttének és fenntartásának mikéntjéről.

Ami a környezeti szektort illeti, itt makro- és mikroszinten egyaránt vannak olyan egészen nyilvánvaló esetek, amelyek biztonságiasíthatók. Egy-egy fajnak vagy élőhelynek – általánosabban fogalmazva: az emberiség biológiai örökségének – a fennmaradása, a megszokott éghajlati környezet megváltozása, vagy az emberi civilizáció elért szintjének fenntartása egyaránt értelmezhető biztonsági kérdésként. A gazdasági szektorhoz hasonlóan azonban a környezeti szektorban is olyan problémák halmazát találjuk, amelyeket jóval nehezebb, bár nem lehetetlen létfenyegetésként megfogalmazni.

Mindezzel csupán azt kívánjuk jelezni, hogy bár mi magunk a széles értelemben vett biztonságfogalom mellett törünk lándzsát, de – miként azt a biztonsági tanulmányok ún. koppenhágai iskolája ajánlja – szükségesnek tartjuk minden egyes esetben megvizsgálni azt, hogy egy-egy adott kérdés valóban biztonsági kérdés-e, vagy valami más.

A biztonság veszélyeztetését – vagyis azokat a tényezőket, amelyek negatívan hatnak a biztonságra – a fenyegetés, potenciális fenyegetés és kockázat fogalmakkal igyekeznek megragadni a bizton-

sági tanulmányok és az egyes országok nemzeti biztonsági stratégiái.

Bár a biztonság fogalmának szélesedésével párhuzamosan jelentősen változott a fenyegetés definíciója, vagyis kitágult a tisztán katonaitól egy általánosabb megfogalmazás felé, a biztonsági tanulmányok lényegében továbbra is adós a fenyegetés pontos meghatározásával. Az nyilvánvaló, hogy a fenyegetés, a potenciális fenyegetés és a kockázat fogama elsősorban a veszélyeztetettség mértékét hivatott kifejezni, de ez – mint azt már jeleztük – a biztonság különböző dimenzióiban igen eltérő jellegű lehet.

Például bármely helyzet elemzésekor azonnal beleütközünk abba a problémába, hogy – miként azt a biztonsági kérdések szakírói például már az 1960-as évek elején megállapították – a biztonság megközelíthető objektíven (reális fenyegetés) és szubjektíven (fenyegetés-percepció) egyaránt, és cseppet sem biztos, hogy e két megközelítés mindig egybeesik.

Ráadásul az objektívebb megközelítés csak első pillantásra tűnik vonzónak. Egyetlen biztonsági elmélet sem alkotta meg ugyanis a biztonság olyan objektív mércéjét, amelynek alapján biztosan megállapíthatnánk, hogy egy kérdés „valóban” fenyegetés-e vagy sem. Kivéve persze az olyan eseteket, s ilyenek leginkább a katonai és a politikai szférában jelentkeznek, amikor a fenyegetés egészen nyilvánvaló: például, ha ellenséges harckocsik lépik át egy ország határát. Az objektív mérce megalkotásának egyik további komoly nehézsége az, hogy a biztonság mindig a jövőről, az éppen aktuális tényekből levont feltételezésekről szól, s arról, hogy mi történik, ha nem teszünk „biztonsági lépéseket” (ezek a fenyegetések), és mi történik, ha igen (hogyan hatnak a biztonsági intézkedések).

Ráadásul, még ha lenne is egy a jövőt pontosan jelző tudományos teória, akkor sem biztos, hogy különösebben hasznunkra válna. Az államok, a nemzetek és a különféle más közösségek ugyanis sok esetben egészen máshol látják egy-egy fenyegetés küszöbértékét. A finnek például már igen csekély számú külföldi betelepülése esetén aggódnak a bevándorlás miatt, ezzel szemben Svájc csaknem 15 százaléknyi „idegenel” is működőképes. Az amerikaiak még ma is közvetlen és aktuális fenyegetésként tekintenek a terrorizmusra, jóllehet jelentős terrorcselekmény a 2001. szeptember 11-i terrortámadás óta eltelt több mint hat évben nem történt az Egyesült Államok területén. Ez utóbbi kapcsán meg kell azonban jegyeznünk, hogy bizonyos esetekben a szubjektíven érzékelt fenyegetés is biztonsági kérdéssé válhat, ha egy kormány képes meggyőzni lakosságát arról, hogy a probléma megoldásához rendkívüli intézkedésekre van szükség. Közelebről véve példát: a magyar veszély felidézése mind-

máig kiváló mobilizációs eszköz a hajdani kisantant államokban. Vagyis a biztonságiasítás alapvetően politikai folyamat, s nem feltétlenül a fenyegetés tudományos vizsgálata döntheti el a sorsát.

A biztonságiasítás politikai folyamata rendkívül összetett. Magában foglalja az adott társadalom kollektív emlékezetének hosszú távon ható tapasztalatait (gondoljunk csak az örmény és zsidó holokausztra), a véleményformáló rétegek – az értelmiség, a gazdasági és politikai elit – törekvéseit (például a délszláv nemzetek nacionalizmusának felkorbácsolása az 1980–1990-es évek fordulóján), és az állam geostratégiai érdekeiből fakadó célkitűzéseit egyaránt. (Ez utóbbi teszi érthetővé a falklandi háborút egy olyan kis szigetért, amelynek látványlag semmiféle jelentősége nincs.) Az a szakember felelőssége, hogy láthatóvá tegye a társadalom tagjai számára a biztonsággal kapcsolatos összefüggéseket annak érdekében, hogy az említett biztonságpercepciók ne kerüljenek áthidalhatatlanul távolra a valóságtól. ■

Irodalom

Baylis, John – Wirtz, James – Cohen, Eliot – Gray, Colin S. (szerk.): *Stratégia a modern korban. Bevezetés a stratégiai tanulmányokba*. Budapest, 2005, Zrínyi Kiadó.

Buzan, Barry – Wæver, Ole – Wilde, Jaap de: *A New Framework for Analysis*. Boulder, Colorado, 1998, Lynne Rienner Publishers.

Gazdag Ferenc (szerk.): *Biztonságpolitika*. Budapest, 2001, SVKH.

Ignatieff, Michael: *Blood and Belonging: Journeys into the New Nationalism*. New York, 1998, Columbia University Press.

Matus János: *A jövő árnyéka. Nemzetközi hatások biztonságunkra és jólétünkre*. Budapest, 2006, Pesti Csoport Kft.

Morgenthau, Hans J.: *Politics Among Nations: The Struggle for Peace and Power*. New York, 1985, McGraw-Hill.

Munck, Ronaldo – De Silva, Purnaka L.: *Postmodern Insurgencies: Political Violence, Identity Formation and Peacemaking in Comparative Perspective*. New York, 2000, St. Martin's Press.

Póti László (szerk.): *Nemzetközi biztonsági tanulmányok*. Budapest, 2006, Zrínyi Kiadó.

Waltz, Kenneth: *Theory of International Politics*. New York, 1979, McGraw-Hill.